

TERMÉSZETES ERÉNY ÉS ISTENI KEGYELEM A 17. SZÁZADBAN

SCHMAL DÁNIEL

NEM HOGY NEM TAGADOM a gondviselést, ellenkezőleg, feltételezem, hogy Isten cselekszik mindenben mindent” – állítja Nicolas Malebranche *Értekezés a természetről és a kegyelemről* című művében.¹ E könyvecske, melynek első kiadása 1680-ban látott napvilágot, szünni nem akaró viták kiindulópontjává vált a következő évtizedekben. Az „Isten cselekszik mindenben mindent” biblikus hangzású szavai mögött ugyanis egy tisztán filozófiai kijelentés, az okkacionalizmus elve bújjik meg. Malebranche e tant állítja összefüggésbe a gondviselés teológiai fogalmával, és – amint ellenfele Antoine Arnauld, a neves janzenista teológus, nem mulasztja el megjegyezni – ezt vonja be a biblikus spiritualitás mázával. A filozófiai tan a természetes világosság általános érvényű belátásaira támaszkodik. A gondviselés azonban – úgy, ahogyan Arnauld érti – a történelem egyedi, szinguláris eseményeiben válik láthatóvá. Legnyilvánvalóbb módon a kegyelmi kiválasztás aktusában, amely semmilyen belátható rendre vagy törvényszerűségre nem vezethető vissza: ellenáll az általánosnak. Ezt az ellenállást a korabeli teológia egy görög kifejezéssel adja vissza: *bathosz* (mélység).

A szó Szent Pál rómaiakhoz írt levelében olvasható: „Ó, Isten gazdagságának, bölcsességének és ismeretének mélysége!”² E szavakkal kiált fel az apostol, midőn Isten kegyelmének emberi ésszel felfoghatatlan mélységeire utal. E kifürkészhetetlen, egyedi döntés, mely ott áll az erényekről és az érdemekről szóló racionális tanok háttérében, lehetetlenné teszi, hogy az erényről szóló klasszikus filozófiai tanok akadálytalanul birtokba vegyék az erkölcsi gondolkodás 17. századi terét. Arnauld, akit a kortársak alacsony természetére és roppant teológusi hírnevére utalva „Nagy”-nak neveztek, a *bathosz* egy sajátos, Cornelius Jansen *Augustinus* című művében kifejtett, nagy hatású értelmezésének szószólója a korban. Ugyanakkor a janzenizmus nem csak teológiai és spirituális, de megszervező társadalmi és – a 18.

¹ Malebranche: *Œuvres complètes de Malebranche*. Paris, Vrin. 1958–1967. (Továbbiakban: OC) 3:148.

² Róm 11,33

századtól kezdően egyre inkább – politikai mozgalom is, mely ellenállást képez a Napkirály és az őt követő uralkodók abszolutista kormányzatával szemben. Arnauld, aki népes rokonságával együtt maga is mélyen belebonyolódik a politikai intrikák szálaiba, 1679-től önkéntes száműzetésben él a spanyol Németalföldön, s fáradhatatlanul harcol Malebranche filozófiai rendszere ellen.

Az 'Isten cselekszik mindenben mindent' elv Malebranche filozófiájának két területén, az okkacionalizmus és az 'Istenben látás' elméletében érvényesül. Arnauld legfőbb kifogása mindkét esetben éppen e kikutathatatlan *bathosz* mellőzésével kapcsolatos. Az okkacionalizmus elvei szerint a természet törvényei nem a dolgokban ható erőket írják le, ilyenek ugyanis nincsenek. Egy kontingens világ eseményei nem elégíthetik ki az ok és az okozat között feltételezett, szükségszerű kapcsolat követelményét. A világ állapotait minden esetben közvetlenül Isten – a világban ható egyetlen valóságos ok – hozza létre az általa megállapított általános szabályokat követve. E szabályok a természettörvények. Nincsen tehát önálló természet, Isten cselekszik mindenben mindent. Amint azonban Arnauld fogalmaz: „Ebben ... semmi sincsen, ami különösebben számot tarthatna figyelmünkre. Mennyi más, végtelenül fontosabb okunk van arra, hogy hálásak legyünk neki üdvösségünkkel, kegyelmi állapotunkkal, valamint azzal a dicsóséggel kapcsolatban, amelyre Isten végtelen irgalmasságában meghív minket!”³

Az Istentől való függőség okkacionalista elmélete Arnauld szerint hamis misztikát eredményez, eltereli ugyanis figyelmünket arról az üdvtörténeti igazságról, amely a személyes kiválasztás aktusán alapul. Hasonló ellenvetést fogalmaz meg a janzenista teológus Malebranche ideatanával szemben is. Malebranche számára a racionalitás legfőbb ismérve, hogy forrása *publicum lumen* (egy „nyilvános”, minden ember számára közös fény).⁴ Ám e világosság – mondja Malebranche – nem lehet az elme belső, veleszületett tulajdona, hiszen „minden teremtmény egyedi létező, ám az Ész, amely megvilágítja az emberi elmét, egyetemes.”⁵ Forrása tehát az emberi elmen kívül, Isten egyetemes és örökkévaló ideáiban keresendő. Megértés tehát, Malebranche megközelítésében, csak az egyetemes Ésszel – Istennel – való bensőséges közösségünk révén lehetséges: 'Istenben látunk mindent'. E

³ Arnauld: *Des vraies et des fausses idées*. Paris, Fayard. 1986. (Továbbiakban: VFI) 171–172. o.

⁴ OC 8–9:921.

⁵ Malebranche: *Œuvres de Malebranche*. Paris, Gallimard. 1979. (Továbbiakban: RL) II:425. o.

közösség – hiszen mindnyájan azonos ideákat szemlélünk – Malebranche szerint egyszersmind egy minden értelmes lényre kiterjedő *société spirituelle* alapjait veti meg.⁶

Malebranche e különös felfogása vezetett ahhoz az ismeretelméleti vitához, amely az ideák természetéről folyt közte és Arnauld között. Egy korabeli folyóirat a következő szavakkal foglalja össze a vita lényegét: „Abban a híres vitában, amelyet Malebranche atya az ideák természetéről folytatott Arnauld Úrral, az előbbi mindig megkülönböztette az észleletet az ideától. Ideán azt az igazságot vagy tárgyat érti, amit a lélek gondolkodás közben észlel, észleleten pedig azt a benyomást vagy módosulást, amely az igazság észleletekor keletkezik a lélekben. Nyilvánvaló, hogy az észlelet ebben az értelemben bennünk van, hiszen a mi elménk módosulása. A kérdés csupán az, hogy az idea ... avagy az észlelt igazság is bennünk van-e. Malebranche atya azt állítja, hogy nem.”⁷ Ő ugyanis úgy véli – tehetjük hozzá –, hogy az ideák (végtelen, örök és szükségszerű jellegüknél fogva) nem lehetnek a véges elme módosulásai. Az észleletek reprezentatív jellege – az a tény tehát, hogy valamit megjelenítenek számunkra – azokból az emberi elme számára külső ideákból fakad, amelyekkel a lélek a megismerés pillanatában egyesül. Malebranche tanainak e vázlatos bemutatásából is kiviláglik: amint a mozgás okkazionalista magyarázata megszüntette a világban ható természetes erőket, s minden változást az isteni akarat beavatkozására vezetett vissza, Malebranche az ideák elméletében ugyancsak megfosztja az elmét a megismerés vele született képességétől. Az emberi elme önmagában, Isten ideái nélkül, nem a világosság hordozója, hanem zavaros és jelentés nélküli érzetek sorozata: „*modifications ... ténébreuses de l'âme*” – amint Malebranche az elme belső állapotait nevezi.⁸

Arnauld ezzel szemben úgy véli, „lelkünk észleletei lényegüknél fogva reprezentatívak”, elménk rendelkezik tehát a tárgyak megjelenítésének képességével, sőt éppen a reprezentáció képessége definiálja az elme lényegét, a gondolkodást. Isten ugyanúgy ellátta az embert a tárgyak megismerésének reális képességével, amint testünket is felruházta a cselekvés képességével. Isten – fogalmaz Arnauld – „létünkől függő mozzanatként megadja számunkra, amit létfenntartásunk megkövetel. Testünk tekintetében ez nem más, mint tagjaink mozgatásának képessége ... az elme tekintetében pedig a gondolkodás, az a képesség, hogy ... észlelni tudjuk testünket és a

⁶ RL II:426. o.

⁷ „*Compte rendu de la réponse à la Troisième lettre*” OC 7–8:1185–1186.

⁸ OC 8–9:923.

bennünket körülvevő testeket.”⁹ Arnauld azt a fogalmat védelmezi tehát, amit Leibniz *De ipsa natura* című írásában „a dolgokba helyezett, teremtett és cselekvő erőnek” nevez.¹⁰ Az elme tekintetében ez nem más, mint a megismerés természetes képessége. E reális képesség megköveteli ugyan Isten fenntartó segítségét, minthogy azonban természetes és egyetemes, nem képezheti egy különös misztika alapjait: „Miért vállalnánk ... ekkora fáradtságot, hogy arra intsük a keresztényeket, legyenek hálások Istennek azért az emberi világosságért, amelyben a filozófusoknak, s e világ más gyermekeinek (akikre Isten pusztán a természet alkotójaként hatott) szintén részüik volt – ahelyett, hogy azt néznénk, mily kevésbé számít a mennyei Jeruzsálem gyermekeinek, annak helyes ismerete, amit Isten ezen a módon cselekszik bennük, ha egyszer tudatában vannak, hogy mily nagy hálával tartoznak neki azért a valóban isteni világosságért, amellyel megvilágítja lépteiket, hogy az ő útján járjanak, s mindazért a jóért, amit szívükben lelke titokzatos működése révén visz végbe. A lélek ugyanis megtörte szívük keménységét, s a kőszíveket hússzívekké változtatta.”¹¹

Világos tehát, hogy amidőn Arnauld a természet viszonylagos autonómiája mellett kardoskodik, egyszersmind a természetfeletti a *bathoszt* is védelmezi. A józan ész közössége helyett, amely nyitva áll a „filozófusok, s e világ más gyermekei” előtt is, „a mennyei Jeruzsálem gyermekei”-ről, a „természet alkotója” helyett arról az Istenről beszél, aki „lelke titokzatos működése révén ... a kőszíveket hússzívekké változtatta”. Malebranche nem is habozik levonni a következtetést: „A hatékony kegyelem Arnauld Úr által képviselt értelme – ez az, amiért (szerinte – Sch.D.) minden lehetséges hálával tartozunk.”¹² Arnauld attól tart, hogy Malebranche a teremtett erők tagadásával felszámolja azt a határt, amely a filozófia egyetemes igazságait a gondviselés kiválasztáson alapuló igazságaitól megkülönbözteti. Amikor tehát Arnauld az önálló hatóképességgel rendelkező, autonóm természet fogalmát védelmezi, voltaképpen teológia és filozófia, kegyelem és ész szétválasztása mellett érvel.

E kritika kijelöli a teendőket Malebranche számára. Míg Arnauld azt akarja megmutatni, hogy a *publicum lumen*ből levezethetetlen az a „valóban isteni világosság”, amely a kiválasztottak „lépteit megvilágítja” (ez utóbbi ugyanis az eleve elrendelés minden racionalitást megelőző, abszolút

⁹ VFI 170–171. o.

¹⁰ Lásd a mű címét: *A természetről magáról, avagy a dolgokba helyezett erőről...*

¹¹ VFI 171–172. o.

¹² OC 6:76.

döntéséből fakad), addig ellenfele annak a meggyőződésének ad hangot, hogy ugyanaz az Ész szolgál e kegyelmi kiválasztás alapjául, amely a természet rendjében *minden* embert megvilágosít. Ez a racionális teológia első és legfontosabb premisszája. Jól kell látni azonban, hogy Malebranche nem a kiválasztásról szóló keresztény tanítást akarja tagadni. Ha azonban e tanításnak lényegi eleme az, amit úgy neveztünk, hogy az 'általánossal szembeni ellenállás', akkor Malebranche filozófiája a következő kérdésre kell, hogy választ adjon: Hogyan viszonyul az általánossal való szembenállás az egyetemes racionalitáshoz? Előállítható-e az individuális, az *itt és most* általánosíthatatlan egység az ész *semper ubique* érvényes elveiből?

Arnauld szerint ideáink saját elménk módosulásai. Malebranche ellenben – láttuk – úgy véli, az ideák közösek valamennyi szellem számára, magát Istent is beleértve. Így azután „az isteni szubsztancia szemlélete révén láthatom egy részét annak, amit Isten gondol ... De abból is felfedezhetek bizonyos dolgokat, amit Isten akar.”¹³ Ez utóbbi a lényeges tétel. Malebranche szerint azért rendelkezhetünk bizonyos *a priori* ismeretekkel a világban végbemenő események mikéntjével kapcsolatban, mert „Isten cselekvésének szabálya, áthághatatlan törvénye ... (ugyanaz – Sch.D.) az Ész, amely engem is értelmessé tesz”.¹⁴ Ezt a szabályt – az isteni cselekvést irányító racionalitást – nevezi Malebranche Rendnek. Az erény nem más, mint e Rend szeretete. Az, aki e Rendhez igazodik, „egy olyan törvényt követ, amelyet Isten megmásíthatatlanul szeret.”¹⁵ Az erényes élet tehát Isten akaratának követése: „hasonlóvá válni Istenhez.”¹⁶ Ezen a ponton azonban különös nehézségbe ütközünk. Ha – emlékezzünk vissza a természet malebranche-i felfogására – mindaz, ami megtörténik, közvetlenül Isten tette, azaz Isten akaratát tükrözi (a dolgokban ugyanis nincsen autonóm hatóerő), nos, ez esetben nem minősül-e erényes cselekedetnek minden hedonista kaland, melyben, úgymond, a 'természetnek' (Isten akaratának) engedelmessé válnak? Malebranche válasza az általunk vizsgált probléma lényegéhez vezet. „Az erény a szó tökéletes értelmében nem más, mint az az engedelmesség, amelyet a Renddel szemben tanúsítunk... Önmagunk alávetése a természetnek ... ez inkább szükségszerűség, mint erény.”¹⁷

¹³ RL II. 426. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ RL II. 429. o.

¹⁶ RL II. 430. o.

¹⁷ RL II. 432. o.

Mi különbség lehet azonban a Rend és az Isten cselekvéseként felfogott Természet között? Malebranche szerint „Ellenállhatunk Isten cselekvésének anélkül, hogy megszegnénk rendelkezéseit ... Igaz, hogy Isten csak a Rendet követve akar bármit, gyakran azonban valami módon a Renddel ellentétesen cselekszik.” Hogyan lehetséges ez? „midőn maga a Rend akarja, hogy Isten általános okként ... egyöntetű és konstans módon cselekedjen, a Renddel ellentétes hatásokat hoz létre.”¹⁸ Az isteni tökéletesség ugyanis azt követeli, hogy Isten ne rendszertelenül, hanem, amint az egy bölcs cselekvőhöz illik, konstans módon cselekedjen. Isten akarata a világ fenntartása során egyetemes törvényeket követ. „Ha Isten akaratának egyedi aktsaival mozgatná a testeket, bűn volna kimenekülni egy házból, amely összedőlni készül”¹⁹ Ha azonban egy esemény törvények szerint jön létre, nem feltétlenül tükrözi Isten konkrét, az adott esetre vonatkozó akaratát. Ha villám sújt egy fát, ez a természettörvények következménye, nem pedig Isten büntetése, melyet az adott fára kimér. Joggal állhatunk ellen tehát a természetnek. Jogunk van szabályozni a folyókat, amelyek futása Isten általános, természet-törvényeken keresztül megnyilvánuló akaratát, nem pedig egyedi végzését tükrözi, s éppígy, kötelességünk mederbe szorítani természetes vágvainkat.

Malebranche a magyarázat ugyanezen sémáját alkalmazza a kegyelem területén. „Isten nem azért választja ki inkább az egyik, mint a másik embert az üdvösségre (állítja Arnauld janzenista tanaival szemben – Sch.D.), mert épp csak úgy tetszik neki”²⁰ A kiválasztás alapja abban az ésszerű Rendszerben keresendő, amely az isteni cselekvés alapja. Ez a Rend pedig azt követeli, hogy Isten a kegyelem elosztása során is konstans módon, általános törvények alapján járjon el. Isten általánosságban minden egyes fa virágzását akarja. Mégsem akadályozza meg, hogy olykor egyet-egy villám sújtson, hiszen ezt csak úgy tehetné meg, ha feladná cselekvésének egyöntetű általánosságát. Ugyanígy, Isten minden ember üdvösségét akarja, mégsem akadályozza meg azok kárthatását, akik az üdvrend általános törvényei miatt nem kaptak annyi kegyelmet, amennyi bűneiket ellensúlyozta volna. Malebranche a természeti vagy a kegyelmi világ anomáliáit nem egy minden ésszerűséget megelőző isteni önkény döntésére, hanem Isten belső természetének Rendjére, mintegy az eseményeket irányító függvénykalkulus váratlan eredményeire vezeti vissza.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ OC 8–9. 813. o.

Gondolatainkat a keresztény hagyomány egy lényegi elemének, az általánossal szemben tanúsított ellenállás fogalmának vizsgálatával kezdtük. Arnauld szerint ez az ellenállás megelőz minden egyetemes racionalitást, így egyszerre mind a világ egy egységes észrendszerben történő megértésével szemben is ellenállást képez. Teológia és filozófia – a közös pontok sokaságának dacára is – integrálhatatlan. Malebranche ezzel szemben ugyan ezen ellenállást a racionalitás egy sajátos aspektusaként értelmezi. Azt a *bathoszt*, amely a kinyilatkoztatás alapja, amelybe nem tudunk bepillantani, s amely mégis a személyes sors végső titkait rejt, az ész belső mélységeként rögzíti. Szent Pál – Malebranche nem győzi hangsúlyozni – nem az isteni akarat kifürkészhetetlen jellegéről beszél. „*O altitudo divitiarum sapientiae et scientiae Dei!*” – „Ó, Isten bölcsességének és tudásának kimeríthetetlen mélysége!” – mondja.

Az emberi erény nem autonóm. Az erkölcsfilozófiai diskurzus köre nem záródhat magába – ebben mindkét szerző egyetért. Malebranche-sal a filozófia új programja veszi kezdetét: Megtalálható-e a kalkulus az egyetemessel szembenálló egyediséghez? Filozófiai reflexió tárgyává lehet-e tenni azt a különöst, amely meghaladja az észet? A történelem racionális megértésének első lépése ez.